

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈԿՐՈՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVI ԴԱՐՈՒՄ

Բանալի քառեր – ժողովրդագրական քաղաքականություն, էթնոկրոնական քաղաքականություն, Օսմանյան կայսրություն, Արևմտյան Հայաստան, միլլեթների համակարգ, սյուրգյուն, գլխահարկ, դեշիրմե, փենչիք, բռնի կրոնափոխություն

Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում XVI դարում և XVII դարի առաջին կեսին աչքի են ընկել մի շարք առանձնահատկություններով, որոնք պայմանավորված են եղել հիմնականում Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև մղվող պատերազմներով, ինչպես նաև նրանց կողմից վարվող ժողովրդագրական քաղաքականությամբ: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում ժողովրդագրական գործընթացների տարբեր դրսևորումների արդեն իսկ անդրադարձել ենք մեր մի քանի հոդվածներում¹ և սույն ուսումնասիրության մեջ ներկայացնում ենք Օսմանյան կայսրության էթնոկրոնական քաղաքականության² հիմնական առանձնահատկություններն Արևմտյան Հայաստանում:

Օսմանյան կայսրության էթնոկրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում ի սկզբանե ունեցել է որոշակի առանձնահատկություններ, քանի որ հայերին դիտում էին իբրև այլադավանների, որոնք հայրենի հողում

¹ Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան տերության առաջացումն ու հզորացումը. ժողովրդագրական գործընթացների ազդեցությունը XVII դարի հայ ազատագրական մտքի վրա // «Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ», Երևան, 2015, էջ 9-33, *նույնի՛* Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին // «Հայագիտության հարցեր» (այսուհետև՝ «ՀՀ»), 2016, թիվ 1, էջ 94-104, *նույնի՛* Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում ԺՁ դարում // «Էջմիածին», 2016, թիվ Դ, էջ 52-72, *նույնի՛* Օտար էթնիկական ներթափանցումները Հայաստան XVI դարում // «Պատմություն և մշակույթ», 2016, էջ 140-149:

² Ներկայումս ժողովրդավարական երկրների կրոնադավանական ազատությունների պայմաններում կրոնական քաղաքականությունը ժողովրդագրական քաղաքականության բաղադրիչը չէ, սակայն Օսմանյան կայսրության կրոնական քաղաքականությունն ուներ էթնիկ պատկանելությունն ընդգծող դրսևորումներ, և միաժամանակ ազգային հարցերի հիմքում շեշտվում էր կրոնադավանական պատկանելությունը, ուստի «կրոնական քաղաքականություն» եզրույթի փոխարեն նախընտրել ենք օգտագործել «էթնոկրոնական քաղաքականություն» եզրույթը:

ակնհայտ մեծամասնություն էին կազմում: Սուլթան Մեհմեդ Բ Ֆաթիհի (1444-1446, 1451-1481) օրոք Օսմանյան կայսրությունում կազմակերպվել է կրոնադավանական համայնքների՝ միլլեթների համակարգ¹, որը թուրքամետ ուսումնասիրողները ներկայացնում են որպես «դրական» երևույթ²: Դրա անհրաժեշտությունը բխում էր նրանից, որ անգամ էգեյան և Մարմարա ծովերի առափնյա քաղաքներից շատերում քրիստոնյաները կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը: Նշենք նաև, որ XVI դարում ևս բոլոր խոշոր քաղաքներում կային հույների, հայերի, հրեաների և այլ ժողովուրդների խոշոր համայնքներ³: Միլլեթների համակարգը կրոնամշակութային ներհամայնքային սահմանափակ ազատություն ունենալու հնարավորություն էր ընձեռում⁴: Այդ համակարգի տրամաբանությունից էր բխում նաև 1461 թ. Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության ստեղծումը, որը բնականաբար ուներ նաև այլ պատճառներ, որոնք մեր ուսումնասիրության առարկան չեն: Առաջին հայացքից թվում է, թե այս ամենը կարող էր նպաստել Օսմանյան կայսրության կողմից աստիճանաբար նվաճվող Արևմտյան Հայաստանում հայ բնակչության իրավունքները հաշվի առնելուն, սակայն օսմանյան իշխանությունների գործադրած մանկահավաքչության և բռնագաղթերի քաղաքականությունը վկայում է բոլորովին այլ դիրքորոշման մասին:

XV դարում Օսմանյան կայսրությունում արմատավորվեց «սյուրգյունային» (բռնագաղթերի) քաղաքականությունը: Այն կրում էր մե՛րթ զանգվածային, մե՛րթ նպատակային բնույթ: XV դարի երկրորդ կեսին բալկանյան տարբեր քաղաքներից և Կեսարիայից հայ արհեստավորներ են տարվել Կոստանդնուպոլիս, իսկ սյուրգյունի համակարգը վերածվել է օսմանյան պետական զանգվածային վերաբնակեցման քաղաքականության⁵: 1473 թ. Դերջանում Ուզուն Հասանի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո Մեհմեդ Ֆաթիհն Էրզրումի, Երզնկայի, Բաբերդի, Տըրիկի, Սեբաստիայի, Դիարբեքիի և այլ վայրերի հայ արհեստավորների բռնի տեղափոխել է Կոստանդնուպոլիս⁶: 1573 թ. Կեսարիայի Ադրնաս, Մեծ և Փոքր Բուռունգյուզ (Պուրունկյուզ), Ուրկյուպ գյուղերը Մելիմ Բ-ի հրամանով բռնագաղթեցվել

¹ Տե՛ս Handbook of Ethnic Conflict: International Perspectives, editors D. Landis & R. Albert, New York-Dordrecht-Heidelberg-London, 2012, p. 266:

² Տե՛ս օրինակ՝ Shaw S., Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire (1280-1808), History of the Ottoman Empire and modern Turkey, v. 1, London, 1976, p. 59:

³ Տե՛ս Barrington M. Jr., Ethnic and Religious Hostilities in Early Modern Port Cities, International Journal of Politics, Culture and Society, vol. 14, 2001, № 4, p. 710:

⁴ Տե՛ս Խառատյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), Երևան, 2007, էջ 59:

⁵ Տե՛ս Agoston G., The Ottoman Empire and the Technological Dialogue Between Europe and Asia: The Case of Military Technology and Know-How in the Gunpowder Age, in Science between Europe and Asia; Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge, edited by F. Günergun & D. Raina, Dordrecht, 2011, p. 35:

⁶ Տե՛ս Çark Y., Türk devleti hizmetinde Ermeniler, İstanbul, 1953, s. 10-11:

են դեպի Կիպրոս¹: XVII դարի թուրք ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբին մինչև իսկ թվարկում է Կոստանդնուպոլսի այն թաղամասերի անունները, որտեղ բնակվում էին Արևմտյան Հայաստանից և Փոքր Ասիայից բռնագաղթված հայ արհեստավորները²: XVI դարում թուրք-պարսկական պատերազմները մշտապես ուղեկցվել են հայ բնակչության բռնագաղթերով, ընդ որում՝ XVI դարում դրանց հիմնական կազմակերպիչն Օսմանյան կայսրությունն էր, իսկ XVII դարում՝ Սեֆյանները:

Ռ. Սաֆրաստյանն իրավացիորեն նկատում է, որ Օսմանյան կայսրությունը միակ դազիական բեյությունն էր, որ վերաճեց կայսրության, ուստիև քրիստոնյա ժողովուրդներին պատկանող տարածքների աստիճանական նվաճումն ուղեկցվում էր դազիական բեյության էթնիկական միատարր կառավարման հոգեբանությամբ, որի փայլուն արտահայտությունն էին դեշիրմեն (մանկահավաքությունը) և փենչիքը (Մուրադ Ա-ի ժամանակվանից քրիստոնյա գերիների մեկ հինգերորդի հարկադիր աշխատանք, մուսուլմանացում և ենիչերիների մեջ ընդգրկում)³: Ըստ թուրք պատմաբան Մ. Գյոքքիլգինի՝ իրենց թվապես գերազանցող հպատակ քրիստոնյաներին ենթակայության մեջ պահելու հիմնական մեթոդը օսմանյան իշխանությունների կողմից ենիչերական զորաբանակում զինվորական ծառայությունն ու մուսուլմանացումն էր⁴: Նմանօրինակ բացատրություն է ներկայացնում նաև ռուս նշանավոր արևելագետ Վլ. Մինորսկին⁵:

Թուրք պատմիչ Կոչի-բեյը Օսմանյան կայսրությունում մանկահավաքի ենթակա ազգերի ցուցակում հիշատակում է հայերին⁶: Հայկական սկզբնաղբյուրներում քանիցս հանդիպում են մանկահավաքի մասին հիշատակումներ: Կայսրության փոքրասիական շրջանների հայ բնակչությունից մանկահավաք կատարվել է դեռևս 1457, 1464, 1472 թթ.⁷: Ն. Ակինյանն այն տեսակետն է առաջ քաշել, որ հայկական սկզբնաղբյուրներում բուն Հայաս-

¹ Տե՛ս Ալլայոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937, էջ 633, 804, 889:

² Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 4, Թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ. Էվլիյա Չելեբի, կազմ.՝ Ա. Սաֆրաստյան, Երևան, 1967, էջ 35, **Զուլայան Մ.**, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին և միջին դարեր), Երևան, 1995, էջ 111:

³ Տե՛ս **Սաֆրաստյան Ռ.**, Ցեղասպանության ակունքները միջնադարյան Թուրքիայում // «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետ՝ «ՊԲՀ»), 1998, թիվ 1-2, էջ 105-112:

⁴ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Դեշիրմեն համակարգի սկզբնավորման հարցերի շուրջ // «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 23, Երևան, 2004, էջ 444, 449:

⁵ Տե՛ս **Minorsky VI.**, Shaykh Bālī-Efendi on the Safavids, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. 20, 1957, № 1/3, p. 437:

⁶ Տե՛ս **Զուլայան Մ.**, «Դեշիրմեն»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների // «ՊԲՀ», 1959, թիվ 2-3, էջ 250:

⁷ Տե՛ս **Խատաստյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 341-342:

տանում հիշատակվող առաջին մանկահավաքը եղել է 1531 թ.¹, մինչդեռ Մ. Զուլայյանը, վկայակոչելով Անանուն Սեբաստացու ժամանակագրությունը², կարծում է, որ առաջին մանկահավաքը եղել է 1519 թ.³ և հետագայում կրկնվել է նաև 1531, 1536, 1543, 1547, 1550, 1567, 1585, 1589, 1590 և 1622 թթ.⁴: Վարդան Բաղիշեցին (XVII դար) և մի քանի այլ հեղինակներ ևս հիշատակում են, որ առաջին դեղիքներն սահմանել է Սելիմ Ահեղը 1519 թ.⁵: Ա. Շաքարյանը սա համարում է ոչ թե դեղիքներ, այլ ընտրողաբար արված փենչիք, քանի որ Հայաստանն այդ ժամանակ դեռևս ռազմադաշտ էր, իսկ հայերը նվաճված գերի ժողովուրդ էին, որի մեկ հինգերորդը պատկանում էր սուլթանին⁶: Նման տարակարծության պատճառները հասկանալու համար դիմել ենք սկզբնաղբյուրների օգնությանը: Այսպես, Անանուն Սեբաստացին (XVI դար) գրում է, որ 1519 թ. «բարկությունն աստուծոյ սաստկաւ և սուլդան (սուլթան – Մ. Մ.) Սելիմն տղայ ժողւեց ի քրիստոնէից»՝ մի քանի տող ներքև շարունակելով՝ 1531 թ. «տղայ ժողւեցին ի քրիստոնէից, ահ և փախ, լաց և աղաղակ և խեղճ բաներ շատ եղև»⁷: Այստեղից հնարավոր չէ եզրակացնել, թե երկրորդը պետք է փենչիք լիներ, ուստի երևույթի մասին տեղեկությունները դիտարկել ենք նաև այլ աղբյուրներում: XVII դարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին ներկայացնում է, որ 1519 թ. «սուլթան Սելիմն արար գմանչ ժողովելն: ... սուլթան Սելիմն չարացավ՝ տղայ ժողովեաց ի քրիստոնէից»⁸: Անդրեաս սրկ. Եվրոկացու ժամանակագրության (XVI դար) մեջ նշվում է, որ 1531 թ. «եղաւ սկիզբն տղայ ժողովի»⁹: Անանուն ժամանակագրության (XVIII դար) համաձայն՝ Սելիմը «արար տղայ ժողով ի քրիստոնէից», իսկ 1533 թ.

¹ Տե՛ս **Ալիինեան Ն.**, Մաղաքիա վ. Դերջանցի. տաղասաց, շինարար եւ բարեգործ // «ՀԱ», 1952, թիվ 11-12, էջ 591:

² Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), կազմեց Վ. Հակոբյանը, հ. 1, Երևան, 1951, էջ 169:

³ Տե՛ս **Զուլայյան Մ.**, «Դեղիքներ»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 250, **Փափազյան Ա.**, Արևմտահայության վիճակը ըստ օսմանյան սուլթանական ֆերմանների (XVI-XVIII դդ.) // «ՈՒՅ», 1988, թիվ 2, էջ 131:

⁴ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 169, 170, 171, 172, **Զուլայյան Մ.**, «Դեղիքներ»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 250, *նույնի*՝ Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երևան, 1980, էջ 329-331: 1585 թ. Հովհաննես Սեբաստացին գրում է, որ Սեբաստիայից սուլթանի կողմից առաքված մի պաշտոնյա ժողովել է 300 մանուկ և «արձակեալ ընդ ամենայն տեղիս գնոյն առնէր ի վերա քրիստոնէական տոհմից...» (ՄՄ, ձեռ. թիվ 1868, էջ 232բ-233ա, հղումը տե՛ս՝ Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), կազմեց Վ. Հակոբյանը, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 254):

⁵ Տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, կազմեց՝ Գ. Ադանեանց, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 71, **Առաքել Դավրիժեցի**, Գիրք պատմութեանց, աշխ.՝ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990, գլ. ԾԶ, էջ 474, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 355:

⁶ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 445:

⁷ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 169-170:

⁸ **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԾԶ, էջ 474:

⁹ Նույն տեղում, էջ 156:

«սկիզբն եղև տղայ ժողովելոյ»¹: Ինչպես տեսնում ենք, առկա հիշատակություններով հնարավոր չէ վերջնական եզրահանգման գալ ընտրողաբար արված փենչիքի հարցում:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում մանկահավաքների աշխարհագրությունը: 1531 թ. մանկահավաքն «ի հայոց ազգես» ընդգրկել է Տրապիզոնը, Համշենը, Սպերը, Բաբերդը, Դերջանը, Երզնկան, Կամախը, Տերիկը²: Ընդգրկում էր հատկապես 1550 թ. մանկահավաքը³:

Մանկահավաքի կազմակերպման սկզբունքները Մ. Զուլայանն ուսումնասիրել է թուրք հետազոտող Ի. Ուզունչարշըլիի՝ սուլթանական հրովարտակների և հրամանների հիման վրա 1943 թ. հրատարակած աշխատության միջոցով: Ըստ այդմ, մանկահավաքը կազմակերպվում էր 2-3 կամ 5 տարին մեկ անգամ՝ 8-20 տարեկան քրիստոնյաներից՝ 40 տնից մեկ կամ ավելի շատ մարդ վերցնելով⁴: Բալկանյան աղբյուրները վկայում են 7-12 տարեկանների, իսկ սուլթանական հրովարտակները՝ 15-20 տարեկան պատանիների հավաքագրման մասին, ինչը փաստում է գործնականում կամայական հավաքագրումը⁵: Ա. Խառատյանն իրավացիորեն մեջբերում է Ն. Իցկովիչի այն դիտարկումը, որ Օսմանյան կայսրությունում սոցիալական շարժունությունը՝ ռայայից ասկյարի անցումը, հնարավոր էր իսլամ ընդունելու և դեշիրմեի ուղիով, որոնք, փաստորեն, բռնի մեթոդներով էին կիրառվում: Դեշիրմեով հավաքվածների մի մասն ուղղվում էր ենիչերական գործառնաբեր, մյուս մասը՝ հարկադիր աշխատանքի: Նոր նվաճված տարածքների բնակչությունն առհասարակ ռազմագերի էր համարվում, ուստի նրանցից վերցվողների քանակը որոշվում էր սուլթանի կամ ռազմական գործողությունը ղեկավարած փաշայի կողմից: Հանքարդյունաբերական շրջաններում, վակֆային հողերում և մայրաքաղաքում երբեմն մանկահավաքներ չէին իրականացվում՝ վերագործարկվելով պատերազմական իրադրության պայմաններում⁶: Ենիչերի վերածվածները ստանում էին մուսուլմանական դաստիարակություն և կտրվում իրենց ազգային համայնքից: XVI դարի վերջին և XVII դարում Օսմանյան կայսրության ռազմատնտեսական հզորության անկումը պայմանավորեց գերության համակարգի քայքայման գործընթացը⁷: 1637 թ. օսմանյան աղբյուրներում հիշատակվող վերջին պաշտոնական դեշիրմեից հետո իրականացվող դրվագային դեշիրմեները քրիստոնյաների նկատմամբ

¹ Նույն տեղում, էջ 321, 322:

² Տե՛ս **Զուլայան Մ.**, «Դեշիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 251:

³ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 172:

⁴ Տե՛ս **Զուլայան Մ.**, «Դեշիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 251-252:

⁵ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Մանկահավաքն Օսմանյան կայսրությունում որպես աշխատուժի վերակազմակերպման միջոց // «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 24, Երևան, 2005, էջ 431:

⁶ Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 341-344:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 345:

տիրապետության պահպանման մեխանիզմներից մեկն էին դարձել, իսկ ենիչերական զորքերի համալրումն արդեն բուն օսմանյան տարրից էր կատարվում¹:

Դևիշիրմեով հավաքված քրիստոնյա երեխաների մեծ մասը, փաստորեն, ոչ թե համալրում է ենիչերիների զորաբանակը, որ XVI դարի վերջին առավելագույնը կարող էր հասնել 48 հազարի, այլ, ըստ ֆրանսիացի ճանապարհորդ դ'Արամոնի, օգտագործվում էր գյուղատնտեսական աշխատանքներում՝ էժան գներով վաճառվելով փոքրասիական թյուրքալեզու գյուղացիությանը²: Ա. Շաքարյանը կարծում է, որ դևիշիրմեի համակարգի մասնակի վերաճումը ստրկավաճառության բխում էր մարդկային ռեսուրսների խիստ կարիքից և մարդուժով առավել հարուստ տարածքների հաշվին մարդկային նվազ ռեսուրսներ, հետևաբար և թույլ գյուղատնտեսություն ունեցող վայրերի զարգացման քաղաքականության մեջ էր տեղավորվում³:

Մկզբնադրյուններում առկա վկայությունները փաստում են, որ մանկահավաքը կատարվել է միայն բռնի եղանակներով⁴: Պատահական չէ, որ սլավոնական ժողովուրդների մոտ դևիշիրմեն ստացել է «արյան հարկ» անվանումը⁵: Ինչպես եզրակացնում է Մ. Զուլայանը, մանկահավաքը Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների ազգային ճնշման և ուժացման քաղաքականության բաղադրիչներից էր⁶: Ի մի բերելով մեջբերված տեսակետները՝ հարկ է նկատել, որ մանկահավաքը քրիստոնյաների մուսուլմանացման ճանապարհով մարդկային ռեսուրսների բավարարման քաղաքականություն էր, ուստի, ինչպես նկատել է Մ. Զուլայանը, այն պետք է անպայման դիտարկել Օսմանյան կայսրության ազգային-կրոնական քաղաքականության համատեքստում: Ընդհանուր առմամբ, 3 դարերի ընթացքում ավելի քան 500 հազար քրիստոնյա մանուկներ վերածվել են ենիչերիների⁷, իսկ այլ աշխատանքներում ընդգրկվածների թիվը մի քանի անգամ ավելին պետք է լիներ:

Երբեմն պետական կարևորություն ունեցող աշխատանքներում ընդգրկված քրիստոնյաներն օգտվել են արտոնություններից, օրինակ՝ 1569 թ.

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 347:

² Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Մանկահավաքն Օսմանյան կայսրությունում..., էջ 434-436:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 430, 439-440:

⁴ Տե՛ս **Զուլայան Մ.**, «Դևիշիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 252-254, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 169-170, Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարանաղցույ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 304-311, **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հ. Բ, Էջմիածին, 2001, սյ. 2608-2610, **Չամչեան Մ.**, Պատմություն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 513: 1543 թ. մանկաժողովի ժամանակ, ըստ Հովհաննես Մեքաստացի ժամանակագրի և Մ. Չամչյանի, նույնիսկ հայկական ութ եկեղեցիներ են այրվել (տե՛ս **Չամչեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 513, **Ալպոյաճեան Ա.**, Պատմություն Եվդոկիոյ Հայոց, Գահիրե, 1952, էջ 598):

⁵ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության բնակչության խուսափումը դևիշիրմեից (համաձայն օսմանյան փաստաթղթերի) // «Մերձավոր Արևելք», հ. III, Երևան, 2006, էջ 32:

⁶ Տե՛ս **Զուլայան Մ.**, «Դևիշիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 255:

⁷ Տե՛ս Ուղեգրություններ, կազմեց՝ Հ. Հակոբյան, հ. Զ, Երևան, 1934, էջ 294:

Շապին-Գարահիսարի մոտակա 4 հանքերում աշխատող 23 գյուղերի բնակիչներ ազատվել են դեզիմենտից¹: Այդուհանդերձ, հրովարտականներից մեկում ակնհայտ է, որ որոշ դեպքերում մանկահավաքի են ենթարկվել անգամ արտոնություններ վայելող Կամախի, Գյումուշխանեի, Շապին-Գարահիսարի հանքերում աշխատող հայ և հույն հանքավորների ընտանիքները²:

Հետաքրքիր է մանկահավաքների նկատմամբ Հայ առաքելական եկեղեցու մոտեցումը: Սկզբնաղբյուրներում քանիցս ներկայացված է, որ 1543 թ. դերջանցի Մաղաքիա վարդապետը գնաց սուլթան Սուլեյմանի մոտ և վերջինիս հրամանով չեղարկեց մանկահավաքը Դերջանում և Բաբերդում³: Սուլեյման Ա-ի կողմից Կեսարիայի բեյին ուղղված 1564 թ. մի հրամանագրում նշվում է մանկահավաքի ենթարկված մի քանի տղաների՝ Կոստանդնուպոլսից հայրենի բնակավայր փախչելու և վերստին քրիստոնյա դառնալու մասին⁴: Ըստ նույն փաստաթղթի՝ եկեղեցում հայրենի դավանանքին վերադառնալու ծես է կատարվել⁵: Սա նշանակում է, որ այդ ժամանակաշրջանում բռնի իսլամացած մանուկը կամ պատանին քրիստոնեական համայնքի կողմից անմիջապես մերժված չէր համարվում, այլ հնարավոր էր նրա վերադարձը հարազատ համայնք: Սա լիովին բացատրելի է Հայ Առաքելական եկեղեցու 7 խորհուրդների նշանակությամբ, քանի որ մկրտության խորհուրդն անջինջ է համարվում:

Թուրքական սկզբնաղբյուրները վկայում են նաև Արևելյան Հայաստանից մանուկների և պատանիների հավաքման մասին: 1589 թ. մանկահավաքը, ըստ Սելանիկիի, ընդգրկել է նաև Սեֆյաններից գրավված հողերը: Բնութագրելով դեզիմենտի կատարման ընթացքը՝ նա հետևյալ կերպ է մեկնաբանում այն. «Ժամանակի իշխողները տղաների դեզիմենտի գործում անխիղճ են եղել և նվերի անվան տակ շատ մեծ կաշառքներ են վերցրել. ինչպես գայլն է հարձակվում ոչխարի հոտի վրա, այնպես էլ նրանք ազահորեն հարձակվել են երկրի ռայաների վրա: Հարուստ ռայաներից խլել են անթիվ անհամար հարստություն, իսկ աղքատ ռայաներից՝ նրանց զավակներին, քանդել են նրանց տունն ու տեղը»⁶:

¹ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Մանկահավաքն Օսմանյան կայսրությունում..., էջ 433:

² Տե՛ս **Զուլայան Մ.**, «Դեզիմենտ»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 253:

³ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԾԱ, էջ 439: Մաղաքիա Դերջանցու գործունեության մասին տե՛ս նաև՝ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, խմբ. Գ. Տեր-Վարդանեանի, Երևան, 2012, ձեռ. թիվ 2145, սյ. 194:

⁴ Տե՛ս **Փափազյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդներին վերաբերող թուրքական մի շարք վավերագրեր // «ՈԲՀ», 1983, թիվ 4, էջ 202:

⁵ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության բնակչության խուսափումը դեզիմենտից, էջ 31:

⁶ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Բ, կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, Երևան, 1964, էջ 136-137:

Տղայաժողովներից զատ սկզբնաղբյուրներում կան նաև աղջիկների հավաքման փաստեր, ինչպես օրինակ՝ 1569 թ. «աղջիկ ժողովեցին ի քրիստոնէից»¹: Աղջկաժողովների մասին հանդիպել ենք վկայության ևս երեք սկզբնաղբյուրներում, սակայն այս երևույթի քննությունը նախատեսել ենք մեկ այլ հոդվածում ներկայացնելու համար:

Հայաստանի տարածքում մանկահավաքների ծավալների վերաբերյալ հայագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ կան: Մ. Օրմանյանն իր «Ազգապատում» աշխատության մեջ այն հետևյալ կերպ է ներկայացնում. «Մանկաժողովը աւելի Ասիական գաւառներու մէջ կը կատարուէր, եւ քրիստոնէայ տարրերուն մէջ աւելի հարստահարուողը Հայը կըլլար»²: Ի հակառակ այս տեսակետի՝ Մ. Ջուլայանը պնդում է, որ օսմանյան իշխանությունները քրիստոնյա երեխաներին Բալկաններում ավելի շատ էին հավաքում, քան Արևմտյան Հայաստանում, որովհետև այստեղ որպես իրենց ռազմական հենարան օգտագործվում էին քուրդ ցեղապետները, իսկ Բալկաններում այդպիսի տարրը բացակայում էր, ուստի պետք էր հնարավորինս արագ ամրապնդվել: Նրա կարծիքով՝ հայերից մանկահավաքն առավել մեծ չափերով դրսևորվել է ոչ թե բուն Հայաստանում, այլ Եփրատից արևմուտք ընկած շրջաններում, որոնք XVI դարում խիստ հայահոծ էին³: Մեր կարծիքով՝ Մ. Ջուլայանի դիտարկումը միայն մասամբ է հաստատվում սկզբնաղբյուրների տվյալներով, քանի որ բազմաթիվ են մանկահավաքների մասին տեղեկություններն Էրզրումի նահանգում, որտեղ XVI դարում քրդական տարրի առկայությունն առանձնապես նկատելի չէր:

Բացի դեշիրմեից, հայ բնակչության աճի դինամիկայի վրա բացասաբար էր անդրադառնում նաև հարկային քաղաքականությունը: Օսմանյան կայսրության ու Սեֆյան Պարսկաստանի ազգային և հարկային քաղաքականության՝ կրոնականացված լինելու վառ վկայությունն է այլադավաններից զինվորական ծառայության փոխարեն գլխահարկի (ջիզիե կամ ջիզյա) գանձումը: Զիզիեն 1528 թ. Օսմանյան կայսրության եկամտի 8%-ն էր, ընդ որում՝ այն հաճախ գանձվում էր ոչ միասնական սկզբունքով: Միայն 1691 թ. այն միօրինակացվեց՝ գանձվելով 14-75 տարեկան ոչ մուսուլման տղամարդկանցից⁴: XVII դարի թուրք պատմագիր Կոչի բեյի «Ռիսալե»-ում նկարագրվում է

¹ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 355:

² Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., սյ. 2608:

³ Տե՛ս Зулалаян М., Армения в первой половине XVI в., М., 1971, с. 49:

⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Ա., Գլխահարկն Օսմանյան կայսրությունում // «Մերձավոր Արևելք», հ. VI, Երևան, 2009, էջ 168-174: Քրիստոնյաների նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում գործադրված հարկային քաղաքականությանը մանրամասնությամբ չենք անդրադառնում, քանի որ դա ավելի շատ առնչվում է սոցիալ-տնտեսական պատմությանը: Օսմանյան հարկային քաղաքականության մասին տե՛ս նաև «Հայոց պատմություն», հ. III, գ. I, Երևան, 2010, Անասյան Հ., XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, Ջուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Մահակյան Լ.,

1582 թ. և դրան հաջորդող տարիներին աղքատ ոչ մուսուլման հպատակներից ջիզիեի հարկման գործընթացը, հավելյալ ապօրինությունները, օրինակ՝ սահմանված 240 ակչեի փոխարեն հաճախ 700-800 ակչե էր գանձվում¹:

Միտումնավոր անտեսելով հենց օսմանյան սկզբնաղբյուրների հաղորդած տվյալները՝ արդի թուրք պատմաբանները փորձում են առաջ քաշել այն տեսակետը, թե իբր Օսմանյան կայսրությունում հարկերն անհատական չեն եղել, իսկ հարկային քաղաքականության հիմքում կրոնադավանական տարանջատում չի եղել: Նույնիսկ նման տեսակետն ամերիկյան թուրքագիտության մեջ առաջ տանող թուրք պատմաբան Մ. Ջոզգելը ստիպված է խոստովանել, որ ջիզիեն ոչ մուսուլման բոլոր չափահաս տղամարդ հպատակներից անհատապես գանձվող հարկատեսակ էր²: Այս փաստն ընդունելով՝ թուրք պատմաբանն ակամայից հաստատում է այն փաստը, որ օսմանյան հարկային համակարգը կրոնական խտրականության սկզբունքի վրա է հիմնված եղել:

«Արյան հարկից» և գլխահարկից զատ ակնհայտ բռնի գործողություններ են իրականացվել քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ՝ ընդհուպ մինչև զանգվածային կամ մասնակի իսլամացման դեպքերը: Հաճախ է քննարկման թեմա դառնում Համշենի հայության իսլամացման ժամանակաշրջանի հարցը: Այսպես, Լ. Սահակյանը կարծում է, որ համշենահայության բռնի իսլամացման քաղաքականությունն ակտիվացել է XVI դարի վերջից³, Լ. Խա-

Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Երևան, 2007, **Փափագյան Ա.**, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999, Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI-XVII դարերի կանուն-նամեններ), թարգմ. և ծանոթ. Ա. Սաֆրաստյանի և Մ. Ջուլայանի, Երևան, 1964, **Саркисян Е.**, Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении // «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 5, Երևան, 1970, էջ 357-380, Аграрный строй Османской империи XV-XVII вв.: документы и материалы, сост., пер. и ком. А. Тверитиновой, М., 1963; **Darling L.**, Revenue Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660, New York, 1996; **Gerber H.**, Muslims and Zimmis in Ottoman Economy and Society: Encounters, Culture, and Knowledge // Studies in Ottoman Social and Economic Life, edited by R. Motika, Ch. Herzog, M. Ursinus, Heidelberg, 1999, p. 141-169; **Balla E., Johnson N.**, Fiscal Crisis and Institutional Change in the Ottoman Empire and France // The Journal of Economic History, 69 (3), 2009, p. 809-845: Թուրքական մեկնաբանությունները տե՛ս օրինակ՝ **Tuncer H.**, Osmanlı imparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları, Ankara, 1962; **Çizakça M.**, A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives, Leiden – New York, 1996.

¹ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրներ, հ. Բ, էջ 230-231:

² Տե՛ս **Coşgel M.**, The Fiscal Regime of an Expanding State: Political Economy of Ottoman Taxation, University of Connecticut Department of Economics Working Paper Series, Working Paper 2013-28, p. 20, *նույնի*՝ Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman System of Taxation, University of Connecticut Department of Economics Working Paper Series, Working Paper 2004-02R, p. 20:

³ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները // «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. IV, Երևան, 2006, էջ 207-218:

չիկյանը և Մ. Աբրահամյանը՝ XVII դարից¹, Ն. Տաշյանը՝ XVII դարի վերջից²: Մ. Զուլայանն իրավացիորեն նկատում է, որ մանկահավաքի ենթարկված հայության համար սկզբնաղբյուրներում հաճախ նշվում են Տրապիզոնը, Համշենը և Էրզրումի նահանգը³, ուստի այդ տեղում բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը պետք է կազմեին քրիստոնյաները: Բացի այդ, Լ. Մահակյանն իր վերջին ուսումնասիրություններից մեկում հստակ ցույց է տվել, որ Համշենը XVI դարի առաջին երեսնամյակին եղել է հայ գրչության կարևոր կենտրոններից մեկը⁴: Փաստորեն, Համշենի բնակչության զանգվածային իսլամացումը չպետք է դիտարկել XVI դարում:

Զանգվածային իսլամացման դեպք գրանցվել է 1578 թ., երբ Արևմտյան Հայաստանում օսմանյան վարչամեքենան հաստատելու և տեղի բնակչությանը հարկման ենթարկելու խնդրով Բաբեդդի, Սպերի, Թորթումի և այլ գավառներ է ուղարկվել Լալա փաշան: Նա կարճ ժամանակում ավերակների է վերածել Բարձր Հայքի և Տայքի հայկական բազմաթիվ բնակավայրեր, սրի քաշել տասնյակ հազարավոր մարդկանց, և ավելի քան 50 հազար հայեր ֆիզիկական ոչնչացումից փրկվելու համար իսլամ են ընդունել⁵: Ըստ Ա. Ալպոյաճյանի՝ Կեսարիայում ևս տեղ են գտել զանգվածային մուսուլմանացման դեպքեր⁶:

Զգալի թիվ են կազմում իսլամացման մասին մասնավոր դեպքերի, կրոնական հողի վրա սպանությունների և եկեղեցիների՝ մզկիթի վերածման մասին հիշատակությունները սկզբնաղբյուրներում: Անհատական կամ մասնակի իսլամացման դեպքերը տեղ են գտել առանձնաշնորհումների և որոշ հարկերից ազատման պատճառով: Շարիաթի համաձայն՝ մուսուլմանն իրավունք ունի իր քրիստոնյա ազգականի ժառանգածը ստանալ: XVII դարում Ռումելիի հույն, ալբանացի, բուլղար, սերբ մեծ թվով բնակչություն իսլամ ընդունեց, իսկ հայ բնակչության շրջանում այդ գործընթացն ավելի դանդաղ էր ընթանում⁷: Եկեղեցիների բռնազավթման դեպքերից առանձնաձևում են 1518 թ. Ամիդում Կաթողիկե Ս. Թեոդորոսի վերածումը մզկիթի⁸,

¹ Տե՛ս **Խաչիկյան Լ.**, Էջեր համշինահայ պատմությունից // «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (այսուհետև՝ «ԲԵՀ»), 1969, թիվ 2, էջ 136, **Աբրահամյան Մ.**, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի իսլամացման խնդրի շուրջ // «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. VII, Երևան, 2011, էջ 180-184:

² Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, Հայ բնակչությունը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին. պատմական-ազգագրական հարեւանցի ակնարկ մը, Վիեննա, 1921, էջ 30:

³ Տե՛ս **Զուլայան Մ.**, «Դեշիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 251:

⁴ Տե՛ս **Մահակյան Լ.**, Համշենը հայկական ձեռագրերում // «Արևելագիտության հարցեր», հ. 12, Երևան, 2016, էջ 86-95:

⁵ Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 3-20:

⁶ Տե՛ս **Ալպոյաճեան Ա.**, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, էջ 638-640:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 640-643:

⁸ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԾԱ, էջ 428:

1565 թ. Մեքաստիայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ժամատան քանդումը¹ և 1592 թ. վերջինիս ու Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերածումը մզկիթի²: Բազմաթիվ են հավատի համար նահատակությունների հիշատակումները: 1550 և 1590 թթ. էրզրումում հիշատակվում են քրիստոնյաների՝ մեկօրյա զանգվածային սպանություններ³: Ահա նահատակված մարդկանց անուններ՝ 1517 թ. Ամիդում՝ Խաչատուր Կողբացի, 1519 թ. Աստվածատուր, 1524 թ. Բարունակ Ամդեցի, 1524 թ. Մալաթիայի եկեղեցու լուսարար Կարապետ, 1528 թ. Եղեսիայում Թորոս, 1533 թ. Մեքաստիայի նահանգի Տևու (Տևոն) վանքի աբեղա Հայրապետ, 1534 թ. Թադեոս քահանա Մեքաստացի, 1535 թ. Մեքաստիայի Շանքուռակ (Շնքուռակ) գյուղում երիտասարդ քահանա, 1536 թ. Մեքաստիայում խոջա Կոզջան և այլք⁴:

Ինչպես Օսմանյան կայսրությունում, Մեֆյան Պարսկաստանում ևս XVI դարում գործադրվել է ջիզիեն, սակայն չեն հիշատակվում զանգվածային մուսուլմանացման դեպքեր, իսկ դեշիրմեի ինստիտուտը չի գործել: Պատերազմների ժամանակ մանուկների գերեվարումների հիշատակումն ավելի շատ համադրելի է փենչիքի հետ: Հավատի համար XVI դարում նահատակությունների դեպքերի հիշատակություններն Արևելյան Հայաստանում հազվադեպ են, օրինակ՝ Գեղարքունիքի Ադամխան գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում 1576 թ. թվագրվող տապանաքարի վրա գրված է. «Այս է հանգիստ Զաւհրապին որ մարտիրոսաճաւ (մարտիրոսացաւ – Մ. Մ.) ի սէր Քրիստոսի»⁵, ուստի սա հավատի համար նահատակված անձ է: Արևելյան Հայաստանում նահատակությունների մասին դեպքերի և դեպի Պարսկաստան բռնագաղթի ենթարկվածների զանգվածային մուսուլմանացման հիշատակումներ սկզբնաղբյուրներում ավելի շատ հայտնվում են XVII դարում շահ Աբաս Ա-ի (1587-1629) գործունեության և հաջորդող շրջաններում⁶:

Այսպիսով, XVI դարում Օսմանյան կայսրության էթնոկրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում արտահայտվում էր այնպիսի բացասական երևույթներով, ինչպիսիք էին մանկահավաքները և գլխահարկի գանձումը, իսկ բռնի զանգվածային մուսուլմանացման դեպքերը թեև հազվադեպ են հիշատակվում, սակայն նախադեպ էին դառնում հաջորդ դարերի ընթացքում դրանց հաճախակի գործադրման համար: Այս ամենը կազմակերպված բնույթ ունեւր, Հայաստանի տարածքում ուղղակիորեն վերաբերում էր տեղա-

¹ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 172:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173, հ. 2, էջ 268, 518: Հմտ. **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԾԶ, էջ 475:

³ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 267, 518, 531:

⁴ Տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, նշվ. աշխ., սյ. 2591-2592, 2597-2599, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, էջ 62, 499, **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԾԶ, էջ 474, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 170, հ. 2, էջ 266, 284, 382, **Չամչեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 516:

⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV, կազմեց Ս. Բարխուդարյանը, Երևան, 1973, էջ 203:

⁶ Էթնոքաղաքական ընդհանուր խճանկարը տե՛ս **Galichian R.**, A Glance into the History of Armenia through Cartographic Records, London, 2015, p. 42-43: